पठतु संस्कृतम्

कोविद:

नवम-पाठः

सूक्तिः

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

भगवद्गीता ३.५.

तात्पर्यम्

स्वप्रयत्नेन स्वस्य अभिवृद्ध्यर्थं प्रयत्नः कर्तव्यः ।
स्वस्य हानिकराणि कर्माणि न कुर्यात् ।

अनुष्टुप्-छन्दस्

प्रतिपादे अष्ट-अक्षराणि ।

<u>लक्षणम्</u>

श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पंचमम्।
द्वितीयतुर्ययोर्ह्रस्वं सप्तमं गुरु चान्ययोः॥

गु, घु, र्य, रु – are laghu. (These are the 5th syllables)
रु, प, यो, चा – are guru. (Thses are the 6th syllables)
श्च, न्य – are laghu. (the 7th syllable of 2nd & 4th Pada)
ज्ञे, र्ह – are guru. (the 7th syllable 1st & 3rd Pada)

अनुष्टुप्-छन्दस्

<u>उदाहरणम्</u>

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥

								द्वितीयः पादः, चतुर्थः पादः							
1	2	3	4	5	6	7	8	1	2	3	4	5	6	7	8
				लघु	**गुरु**							**लघु**	**गुरु**	**लघु**	
ध	र्म	क्षे	त्रे	कु	रु	क्षे	त्रे	स	म	वे	ता	यु	यु	त्स	वः
मा	म	काः	पा	ण्ड	वा	श्चै	व	किम्	अ	कु	र्व	त	स	ञ्ज	य

वसन्ततिलकावृत्तम्

लक्षणम्

उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः

अत्र प्रतिपादे 14 अक्षराणि सन्ति ।

गणक्रमः

तगणः भगणः जगणः जगणः गुरु गुरु

3 + 3 + 3 + 3 + 1+ 1 = 14

-	-	U	-	U	U	U	-	U	U	-	U	-	-
उ	क्ता	व	स	न्त	ति	ल	का	त	भ	जा	ज	गौ	गः
तगणः			भगणः			जगणः			जगणः			ग	ग

वसन्ततिलकावृत्तम्

<u>उदाहरणम्</u>

श्रीपद्मनाभ पुरुषोत्तम वासुदेव **वैकुण्ठ माधव जनार्दन चक्रपाणे** ।

श्रीवत्सचिह्न शरणागत पारिजात श्रीवेङ्कटाचलपते तव सुप्रभातम् ॥

वै	कु	ण्ठ	मा	ध	व	ज	ना	र्द	न	च	क्र	पा	णे
-	-	U	-	U	U	U	-	U	U	-	U	-	-
तगणः			भगणः			जगणः			जगणः			ग	ग

इन्द्रवज्रावृत्तम्

लक्षणम्

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः
अत्र प्रतिपादे 11 अक्षराणि सन्ति ।

गणक्रमः

तगणः तगणः जगणः गुरु गुरु

3 + 3 + 3 + 1 + 1 = 11

-	-	U	-	-	U	U	-	U	-	-
स्या	दि	न्द्र	व	ज्रा	य	दि	तौ	ज	गौ	गः
तगणः			तगणः			जगणः			गु	गु

इन्द्रवज्रावृत्तम्

<u>उदाहरणम्</u>

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते **जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्** ।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥

-	-	U	-	-	U	U	-	U	-	-
जा	या	प्र	ति	ग्रा	हि	त	ग	न्ध	मा	ल्याम्
तगणः			तगणः			जगणः			गु	गु

उपेन्द्रवज्रावृत्तम्

लक्षणम्

उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ

अत्र प्रतिपादे 11 अक्षराणि सन्ति ।

गणक्रमः

जगणः तगणः जगणः गुरु गुरु

3 + 3 + 3 + 1 + 1 = 11

U	-	U	-	-	U	U	-	U	-	-
उ	पे	न्द्र	व	ज्रा	ज	त	जा	स्त	तो	गौ
जगणः			तगणः			जगणः			गु	गु

उपेन्द्रवज्रावृत्तम्

<u>उदाहरणम्</u>

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥

U	-	U	-	-	U	U	-	U	-	-
अ	थ	प्र	जा	ना	म	धि	प:	प्र	भा	ते
जगणः			तगणः			जगणः			गु	गु

उपजातिवृत्तम्

<u>लक्षणम्</u>

वृत्तद्वयम्

उपेन्द्रवज्रा + इन्द्रवज्रा

<u>उदाहरणम्</u>

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।

वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥

उपजातिवृत्तम्

<u>उदाहरणम्</u>

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।

वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥

U	-	U	-	-	U	U	-	U	-	-
अ	थ	प्र	जा	ना	म	धि	प:	प्र	भा	ते
जगणः			तगणः			जगणः			गु	गु

-	-	U	-	-	U	U	-	U	-	-
जा	या	प्र	ति	ग्रा	हि	त	ग	न्ध	मा	ल्याम्
तगणः			तगणः			जगणः			गु	गु

सुभाषितम् - १

मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।
क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन् यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ।।

रघुवंशम् ८.८७

पदविभाग:

मरणम्, प्रकृतिः, शरीरिणाम्, विकृतिः, जीवितम्, उच्यते, बुधैः,
क्षणम्, अपि, अवतिष्ठते, श्वसन्, यदि, जन्तुः, ननु, लाभवान् असौ

सुभाषितम् - १

अन्वय:

शरीरिणां मरणं प्रकृतिः, जीवितं विकृतिः (इति) बुधैः उच्यते । अतः यदि जन्तुः क्षणम् अपि श्वसन् अवतिष्ठते तर्हि असौ ननु लाभवान् (भवति) ।

तात्पर्यम्

सर्वेषां प्राणिनां मरणं स्वभावसिद्धम्। तत् परिहर्तुं केनापि न शक्यते । जातस्य मरणं निश्चितम् एव । किन्तु जीवनं न निश्चितम् । तत् आकस्मिकं, न तु स्वभावसिद्धम् । अद्यैव जीवनं समाप्तं स्यात्, अथवा श्वः । जीवितस्य पुरुषस्य मरणं भवत्येव । किन्तु मृतस्य पुनः जीवतं भविष्यति इत्यत्र न निश्चयः । अतः क्षणकालमपि जीवः यदि देहे तिष्ठति तर्हि तदेव प्राणिनां महालाभः । किञ्च, मरणेऽपि शोकः न कार्यः । यतः मरणं प्राणिनां स्वाभाविकम् । यावज्जीवं सन्तोषेण जीवेत् । यतः दुर्लभं जीवनम् अस्माभिः प्राप्तम् अस्ति ।

सुभाषितम् - २

अनेकशास्त्रं बहु वेदितव्यम् अल्पश्च कालो बहवश्च विघ्नाः ।
यत्सारभूतं तदुपासितव्यं हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात् ॥

पदविभाग:

अनेकशास्त्रम्, बहु, वेदितव्यम् , अल्पः , च , कालः , बहवः , च , विघ्नाः, यत्, सारभूतम् , तत् , उपासितव्यम् , हंसः , यथा , क्षीरम् , इव, अम्बुमध्यात्

सुभाषितम् - २

अन्वय:

अनेकशास्त्रम् (अस्ति) । बहु वेदितव्यम् (अस्ति) ।
कालः च अल्पः (अस्ति) । विघ्नाः च बहवः (सन्ति) । यत् सारभूतं, तत् उपासितव्यम्, यथा हंसः अम्बुमध्यात् क्षीरम् इव ।

तात्पर्यम्

जातेन मनुष्येण बहूनां शास्त्राणां विषये यावत् शक्यते तावत् अध्येतव्यम् । तद्विषये विलम्बः न करणीयः । यतः कालः बहु अल्पः ।
अपि च सत्कार्याणां विघ्नाः अपि बहवः भवन्ति । यथा केनचित् कविना उक्तं – 'क्षणशः विद्यां साधयेत्' इति, तथैव कृत्वा शास्त्राध्ययनसमये अपि सारभूतम्, अतिप्रधानम् एव ज्ञातुम् अधिकः प्रयत्नः करणीयः । जलेन मिश्रितं क्षीरम् एकस्मिन् पात्रे अस्ति चेदपि हंसः यथा क्षीरमेव स्वीकरोति, तथा अध्ययनसमये अनुपयुक्त: अप्रधानः वा भागः परित्यक्तव्यः ।

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

- क: स्वयंवरं कर्तुं निश्चितवान् ?
- स्वयंवर: कुत्र अभवत् ?
- के स्वयंवरार्थं समागच्छन् ?
- का गोत्रप्रवक्त्री आसीत् ?
- दमयन्ती कस्याम् उपविश्य सभामध्यम् आगतवती ?
- महेन्द्रादयः दिक्पालाः कं वेषं धृतवन्तः ?
- का राज्ञां गोत्रप्रवाचनम् कृतवती ?
- दमयन्तीस्वयंवरार्थं के के नृपा: आगतवान्त: ?
- सरस्वत्याः क्लिष्टकरं वर्णनमपि दमयन्त्या कथं ज्ञातम् ?
- अन्ये राजानः किमर्थं क्रुद्धाः अभवन् ?
- क: नलदमयन्त्योः आशिषम् उक्तवान् ?
- सरस्वती नलमहाराजाय किं प्रदत्तवती ?
- देवलोकात् का अभवत् ?

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

ससंदर्भः

त्वं भूलोकं गच्छ ।

अपेक्षितं वरं वृणीष्व ।

मम मनः नलमहाराजे एव लग्नम् ।

संस्कृतकोषसाहित्यम्

- भाषाध्ययने शब्दकोषाणाम् आवश्यकता
- बहुविधाः कोषाः उपलभ्यन्ते
- संस्कृतकोषसाहित्यम् अतिप्राचीनम्
- वेदार्थज्ञानार्थं प्राचीने काले निघण्टवः
- यास्कस्य 'निरुक्तम्'
- कालः गतः, लौकिकी भाषा प्रवृद्धा, शब्दप्रपञ्चः विस्तृतः जातः
- शब्दानाम् अर्थपरिज्ञानार्थं, लिङ्गज्ञानार्थं, पर्यायादिज्ञानार्थं च निघण्टूनाम् आवश्यकता

संस्कृतकोषसाहित्यम्

शब्दकोषाः अकारादिक्रमेण शब्दान् सूचयन्ति

प्राचीनकालीनकोषेषु द्वैविध्यं दृश्यते ।

- शब्दान् वर्गशः विभज्य - अमरकोषः, कल्पद्रुमकोषः
- शब्दानाम् अन्तिमान् वर्णान् ककारादिक्रमेण सङ्ग्रहृय - मेदिनीकोषः, नानार्थरत्नमाला

श्लोकरूपेण

लौकिकसंस्कृतक्षेत्रे प्रायः ७५ निघण्टवः (कोषाः)

अज्ञातकर्तृकाः १०-१५ निधण्टवः

संस्कृतकोषसाहित्यम्

- अधिकतया उपयुज्यमानः कोषः - 'अमरकोषः'
- वास्तविकं नाम ' 'नामलिङ्गानुशासनम् '
- रचयिता अमरसिंहः
- अमरकोषस्य कण्ठस्थीकरणं
- पर्यायपदज्ञानार्थं, लिङ्गज्ञानार्थं, शब्दार्थज्ञानार्थं
- पञ्चत्रिंशदधिकानि (३५) व्याख्यानानि

संस्कृतकोषसाहित्यम्

- अकारादिक्रमेण रचितेषु कोषेषु आदिमः 'शब्दकल्पद्रुमः'
- राजराधाकान्तदेव:
- अपरः कोषः 'वाचस्पत्यम्'
- तारानाथतर्कवाचस्पतिः
  - संस्कृत-इंग्लीष्-शब्दकोषः - वि.एस्. आप्टे
  - संस्कृत-इंग्लीष्-शब्दकोषः - मोनियर् विलियम्स्
  - संस्कृत-इंग्लीष् शब्दकोषः - मेक्डोनल्
  - इंग्लीष्-संस्कृत शब्दकोषः - वि.एस्. आप्टे

अन्वयः - १

तस्मिन् क्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् ।
अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ।।

पदविभागः
अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च
अन्वयः
तात्पर्यम्
समासाः

अन्वयः - २

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।
ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहम् ।।

पदविभागः
अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च
अन्वयः
तात्पर्यम्
समासाः

अन्वयः - ३

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंस्राः ।।

पदविभागः
अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च
अन्वयः
तात्पर्यम्
समासाः

अश्वघोषः

- अतिप्राचीनं नाटकं 'शारिपुत्रप्रकरणम्', कर्ता अश्वघोषः
- बुद्धचरितं, सौन्दरनन्दम्
- जर्मन्देशीयः लूडर्स् महोदयः एतस्य त्रीणि नाटकानि सङ्गृह्य प्रकाशितवान् ।
- तेषु अन्यतमम् 'शारिपुत्रप्रकरणम्', षड् अङ्काः
- वेदं, रामायणं, महाभारतम्, आर्हतं, सांख्यं, वैशेषिकादिदर्शनानि सम्यक् जानाति स्म
- अश्वघोषस्य कालिदासस्य च काव्येषु साम्यं दृश्यते

भासः

- सुभाषितानि बहुषु सुभाषितसङ्ग्रहेषु दृश्यन्ते
- केरलीयेन टि. गणपतिशास्त्रिवर्येण तदीयानि १३ रूपकाणि सङ्गृह्य प्रकाशितानि
- तेषां शैली, तन्त्रं, कथासंविधानं, रसपोषणं, वर्णनम् - भासकर्तृकत्वं निर्णीतम् ।
- 'यज्ञफल' नामकं रूपकम् प्रसिद्धम्
- १४ रूपकाणि
- शैली न कठिना
- दृश्यरमणीयता श्रव्यरमणीयता च अपूर्वा ।
- पात्रचित्रणे अनुपमं सामर्थ्यम्

भवभूतिः

- ‘उत्तररामचरितं’
- 'महावीरचरितं 'मालतीमाधवम्’
- बहुशास्त्रविशारदः
- महावीरचरितम्, उत्तररामचरितं च रामायणस्य आधारेण लिखितम् ।
- मालतीमाधवं कल्पितकथायाः आधारेण लिखितम् ।
- उत्तररामचरिते रामायणस्य उत्तरकाण्डस्य कथा
- शैली प्रौढा
- 'उत्तरे रामचरिते भवभूतिः विशिष्यते' इति प्रशंसा

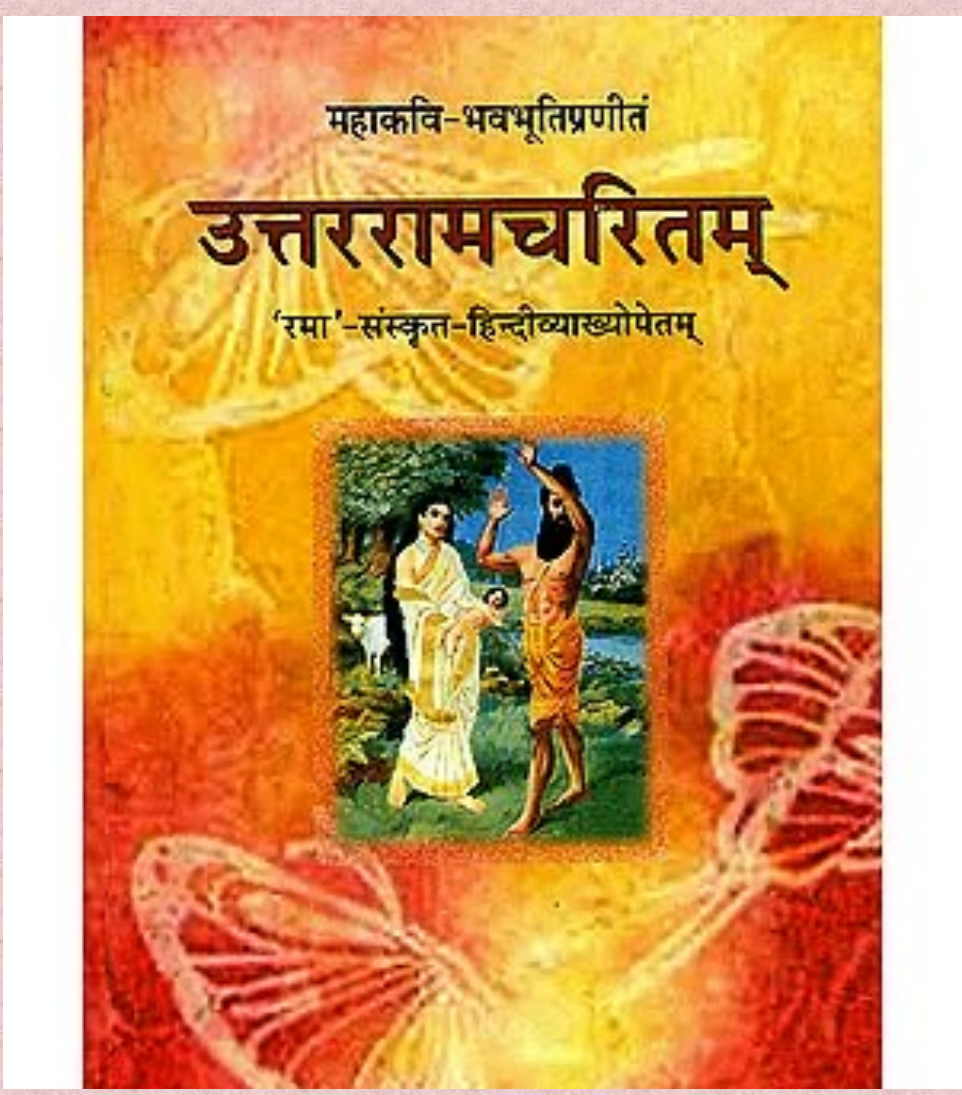

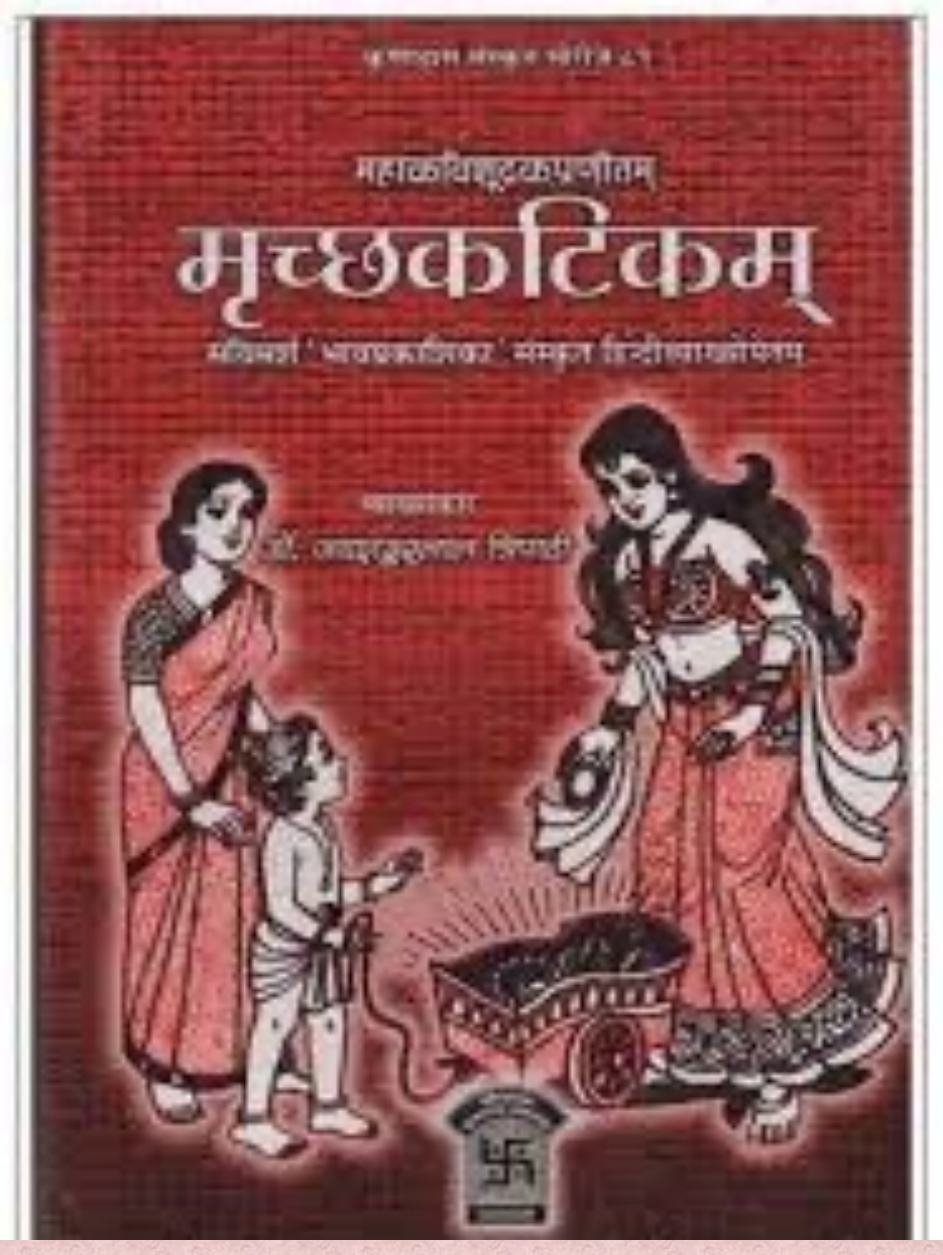

शूद्रकः

- मृच्छकटिकम्
- राजा, सत्त्वशाली कविः
- वेदशास्त्रादिषु पाण्डित्यम्
- श्रृङ्गारप्रधानं
- हास्यरसः विशेषतः
- चारुदत्तवसन्तसेनयोः वृत्तान्तं
- पात्रचित्रणम्, रसपोषणम्

भट्टनारायणः

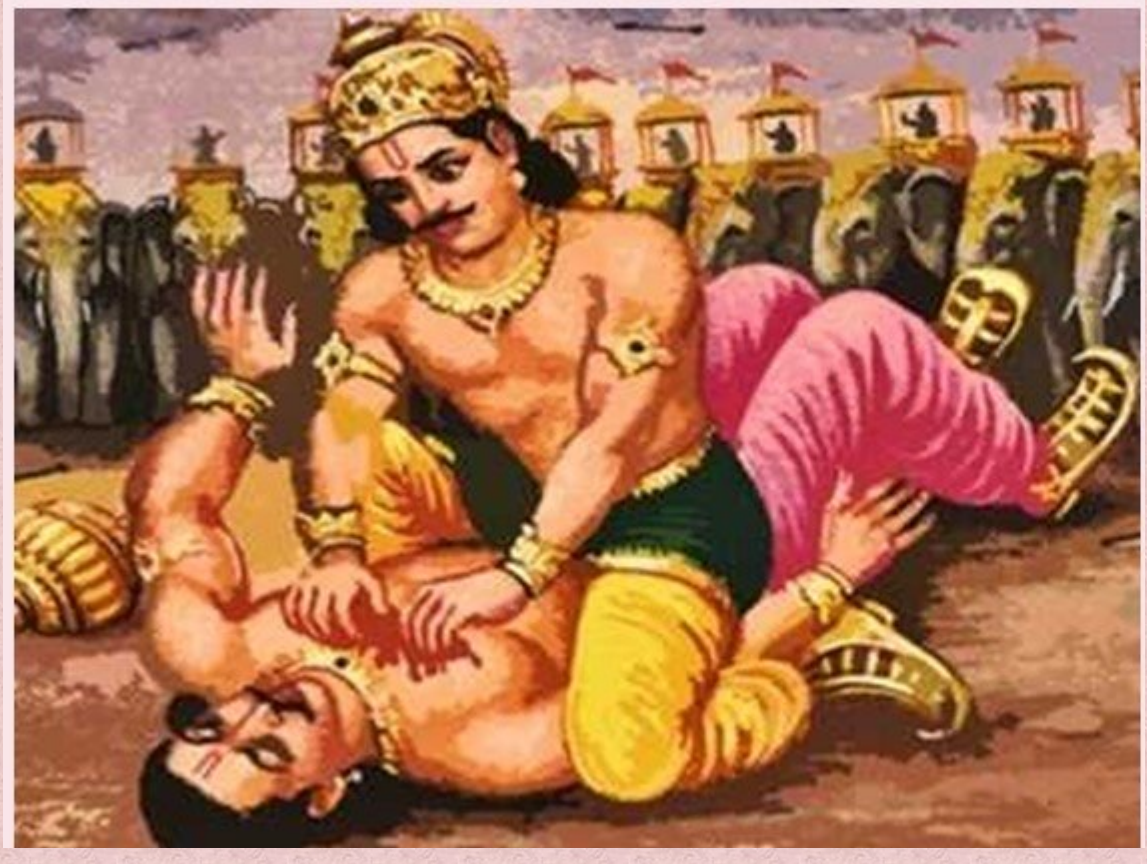

- वेणीसंहार
- महाभारतस्य कथाम् आधारीकृत्य लिखितः
- संहारः - संहरणम् – एकत्रानयनम्
- दुर्योधनादीनां संहारं कृत्वा द्रौपद्याः केशान् भीमः वेणीरूपेण बध्नाति
- वीररसप्रधानम्
- लक्षणनिरूपणावरे बहवः लक्षणकाराः वेणीसंहारस्य श्लोकान् उदाहरन्ति
- पात्रचित्रणं, भीमाश्वत्थामादीनां चित्रणम् अपूर्वम्
- शैली प्रौढा
- भाषाप्रभुत्वं पाण्डित्यं श्लाघनीयम्